

Wprowadzenie

W ostatnich latach można zaobserwować wzrost zainteresowania różnych dyscyplin naukowych kondycją fizyczną, psychiczną i społeczną potomstwa rodziców z różnymi problemami w zakresie zdrowia psychicznego. Dzieci, adolescenti i dorośli aktualnie żyjący lub pochodzący z rodzin, w których jedno lub oboje rodzice cierpieli z powodu nawracających lub trwających przez lata zaburzeń psychicznych, np. depresji, schizofrenii, uzależnienia od substancji psychoaktywnych czy poważnych zaburzeń osobowości, stanowią stosunkowo dużą grupę osób zmagających się z trudnymi, czasami traumatycznymi aktualnymi lub przeszłymi przeżyciami i doświadczeniami. Potomstwo rodziców cierpiących na przewlekłe zaburzenia psychiczne i choroby somatyczne jest narażone na działanie przewlekłego stresu, najczęściej wynikającego z niemożności należytego zaangażowania się tychże w sprawowanie zarówno instrumentalnych, jak i emocjonalnych funkcji rodzicielskich, odpowiednio dopasowanych i dostrojonych do potrzeb rozwojowych dziecka.

Dzieci i adolescenti wychowujący się w rodzinach z problemem alkoholowym stanowią dość dużą grupę, ponieważ w Polsce żyje ponad 850 tysięcy osób uzależnionych od alkoholu, a ponad 2 miliony pije w sposób szkodliwy, tj. powodujący negatywne skutki psychiczne i społeczne. Większość z nich pozostaje w związkach małżeńskich lub partnerskich, posiada potomstwo w różnym wieku. Liczbę niepełnoletnich dzieci wychowywanych przez pijących, przynajmniej w sposób szkodliwy, rodziców ocenia się na około 2 miliony (PARPA, 2012). Nawet bardzo ostrożne szacunki pozwalają przyjąć, że w każdej klasie szkolnej jest co najmniej dwoje, troje uczniów pochodzących z takich rodzin. Funkcjonowanie tych dzieci, pod wieloma względami, jest ogromnie zróżnicowane – część z nich ma mniej lub bardziej poważne problemy rozwojowe, przejawiające się niskimi osiągnięciami szkolnymi, problemami emocjonalnymi i społecznymi, część to dzieci sukcesu, prymusi, osiągający nie tylko doskonałe wyniki w szkole, ale także w różnych kontekstach społecznych i środowiskowych.

Nie ulega zatem wątpliwości, że problemy dzieci z rodzin alkoholowych koncentrują uwagę nie tylko różnych instytucji opiekuńczych, wychowawczych i szkolnych, ale także są ogromnym wyzwaniem dla wielu profesjonalistów zajmujących się pomocą psychologiczną, pedagogiczną czy społeczno-

-środowiskową. Żeby ta pomoc była adekwatna i skuteczna, a nie rutynowa i automatyczna, konieczne jest trafne zdiagnozowanie doświadczanych przez te dzieci trudności w radzeniu sobie z różnymi problemami w życiu, nie tylko w środowisku rodzinnym, ale także szkolnym i rówieśniczym. Wiarygodność i trafność postępowania diagnostycznego oraz pomocowego zależy od nagromadzonej wiedzy o przejawianych przez te dzieci trudnościach na różnych etapach życia, mechanizmach utrzymywania się zdrowia i zaburzeń psychicznych oraz wiedzy o czynnikach biologicznych, rodzinnych i psychicznych wpływających na ich prawidłowy i zaburzony rozwój.

Książka składa się z sześciu rozdziałów, w których przedstawiamy najważniejsze rezultaty dotychczasowych dociekań naukowych zarówno teoretycznych, jak i empirycznych na temat wpływu środowiska rodzinnego konstytuowanego przez jedno lub oboje rodziców z problemem alkoholowym na rozwój w cyklu życia, a także prezentujemy założenia, cele i zadania programów ogólnorozwojowych i terapeutycznych dla dzieci i adolescentów, którzy tej pomocy oczekują i potrzebują. Omawiamy nie tylko rezultaty badań prowadzonych w Europie Zachodniej i Stanach Zjednoczonych, ale naszym celem jest też przedstawienie znaczących badań zrealizowanych na polskich rodzinach i dzieciach z rodzin z problemem alkoholowym. Relacjonujemy także rezultaty własnych przeglądów literatury i omawiamy rezultaty własnych projektów badawczych, które realizowałyśmy przez ostatnie lata pracy badawczej i naukowej. Dzielimy się również doświadczeniami klinicznymi w pracy z dziećmi i dorosłymi z rodzin z problemem alkoholowym.

W rozdziale 1 zatytułowanym „Psychopatologia rozwojowa a zdrowie psychiczne dzieci i młodzieży” przedstawiamy krótką historię sposobów konceptualizowania zagadnień zdrowia i zaburzeń psychicznych w modelach medycznych oraz konsekwencje podejścia kategorialnego i dymensjonalnego w psychopatologii. Omawiamy też sposoby rozumienia psychopatologii rozwojowej, którą definiujemy jako interdyscyplinarną i transteoretyczną dziedzinę nauki o dynamice rozwoju jednostki w cyklu życia. Przebieg rozwoju, jego dynamika i efekty są uwarunkowane specyficzną interakcją czynników ryzyka i zasobów o charakterze biologicznym, psychicznym oraz środowiskowym. Tworzą one podstawy intrapsychicznych mechanizmów wyznaczających ścieżki rozwoju, pozwalające zrozumieć, jak też wyjaśnić zdrowie i zaburzenia psychiczne w dzieciństwie, adolescencji i dorosłości.

Koniec lat osiemdziesiątych ubiegłego wieku, to schyłek myślenia deterministycznego o związkach między zaburzeniami psychicznymi rodziców, w tym tych pijących w sposób szkodliwy lub uzależniony, a psychopatią u potomstwa. Na wstępie rozdziału 2 zatytułowanego „Modele i koncepcje podatności i odporności dzieci rodziców alkoholików” dokonujemy charakterystyki objawów zaburzeń psychicznych i zachowania oraz zmian w funk-

cjonowaniu psychospołecznym u osoby z zespołem uzależnienia od alkoholu, które mogą mieć znaczenie dla pełnienia funkcji rodzicielskich. Podstawowe pytanie, na które badacze i klinicyści próbują odpowiedzieć dotyczy tego, czy matka lub ojciec cierpiący na przewlekłe zaburzenia psychiczne może być „wystarczająco dobrym” rodzicem? Nie zawsze to pytanie brzmiało tak indeterministycznie. Do niedawna w literaturze pedagogicznej i psychologicznej dominowało przekonanie, że matka czy ojciec cierpiący z powodu problemów natury psychicznej są zawsze „złymi” rodzicami, a ich dzieci są skazane na poważne zaburzenia psychiczne. Rzeczywistość okazuje się jednak bardziej złożona i niejednoznaczna, czasami bardzo zaskakująca.

W rozdziale tym koncentrujemy się na pokazaniu założeń trzech najważniejszych koncepcji wyjaśniających ścieżki i dynamikę rozwoju zdrowia i zaburzeń psychicznych, tj. rozwojowego modelu podatność-stres w postaci paradygmatu bio-psycho-społecznego, transakcyjnego modelu podatność-stres, uwzględniającego dystalne i proksymalne czynniki podmiotowe i środowiskowe oraz modelu podatność-stres uwzględniającego podmiotowe i środowiskowe czynniki ryzyka i zasoby w cyklu życia jednostki. Każdy z tych modeli jest próbą uogólnienia wyników badań i obserwacji klinicznych wyjaśniających trajektorie rozwoju i aktualnego funkcjonowania psychospołecznego dzieci, młodzieży i dorosłych z rodzin, w których rodzice cierpieli z powodu przewlekłych zaburzeń psychicznych. Próby stworzenia ogólniejszych modeli, w ramach których można wyjaśnić „koleje losu” zdrowia i zaburzeń psychicznych potomstwa rodziców z poważnymi problemami zdrowotnymi wydają się zadaniem niedokończonym. Wychodzimy z założenia, potwierdzonego wieloma badaniami, że dzieci rodziców pijących szkodliwie lub w sposób uzależniony to grupa bardzo heterogeniczna pod względem zdrowia psychicznego i somatycznego, poczucia dobrostanu i szczęścia.

Rozdział 3 zatytułowany „Alkoholizm rodzica a biologiczna podatność dzieci na zaburzenia zachowania i psychiczne” oraz rozdział 4 „Rodzice szkodliwie pijący jako źródło stresu życiowego dzieci” są poświęcone dwóm głównym nurtom badawczym – biologicznemu i psychospołecznemu, zajmującym się wyjaśnieniem uwarunkowań podatności i odporności dzieci alkoholików na zaburzenia psychiczne. W pierwszym nurcie dominują dwa modele podatności, tj. model genetyki molekularnej i model genetyki behawioralnej, posługujące się innymi procedurami i narzędziami badawczymi. Drugi nurt badawczy skupia się na czynnikach psychicznych i społecznych, nasilających stres życiowy i pośredniczących w rozwoju zachowań problemowych u dzieci alkoholików. Oddzielnie omówiono zagadnienia związków między cechami temperamentu (różnymi ich konfiguracjami) a podatnością i odpornością na adaptacyjne bądź nieadaptacyjne zmagania się ze stresem rodzinnym. Wprawdzie w obu nurtach wykorzystuje się odmienne procedury

badawcze i koncentrują się one na innych aspektach podatności i odporności, to ich rezultaty zgodnie pokazują, że indywidualna podatność dzieci alkoholików na rozwój zaburzeń jest wypadkową oddziaływań genetycznych i środowiskowych (rodzinnych i pozarodzinnych). Pokazujemy wyniki zarówno klasycznych, jak i najbardziej aktualnych badań, które stanowią o wiedzy na temat udziału czynników podmiotowych i środowiskowych w rozwoju zdrowia i zaburzeń psychicznych.

Jeżeli w poprzednich dwóch rozdziałach perspektywa rozwojowa była w niewielkim stopniu uwzględniana, to w rozdziale 5 zatytułowanym „Ścieżki i efekty rozwoju dzieci alkoholików w świetle wyników badań” jest na tyle obecna, na ile pozwalają na to dotychczas zrealizowane projekty badawcze i metaanalizy ich rezultatów. Pierwsza część rozdziału jest poświęcona głównie prezentacji badań, które próbują odkryć krytyczne, istotne wydarzenia lub cechy i właściwości dziecka, środowiska rodzinnego i pozarodzinnego, które wchodząc we wzajemne interakcje wpływają na zmianę ciągłości rozwoju. Pokazujemy, w jakim stopniu badania potwierdzają hipotezy o ekwifinalności i ekwipotencjalności, a dokładnie, jak zmienia się dynamika i kierunek rozwoju dwójki dzieci z rodzin z problemem alkoholowym, które na początku są do siebie bardzo podobne, a na jakimś etapie życia ich ścieżki rozwojowe rozchodzą się i każde z nich wchodzi w dorosłość z innymi efektami rozwojowymi. Może być też odwrotnie: dwoje dzieci rozpoczyna z różnymi cechami, np. jedno ze zrównoważonym, drugie z trudnym temperamentem, a efekty ich rozwoju są podobne. W drugiej części rozdziału 5 przedstawiamy stan wiedzy i badań na temat rozpowszechnienia różnych problemów i trudności adaptacyjnych w poszczególnych okresach życia – od niemowlęctwa do dorosłości. Pokazujemy, że wiedza o dorosłych z rodzin alkoholowych nie zawsze jest spójna, ponieważ pochodzi z dwóch źródeł – z pojedynczych obserwacji klinicystów i terapeutów oraz badań naukowych na dużych populacjach. Ponieważ obserwacje pierwsze czynione są na grupach dzieci i dorosłych cierpiących z powodu różnych trudności i problemów psychicznych, drugie na grupach bardziej zróżnicowanych, często też osobach, które pomimo problemu alkoholowego w rodzinie nie doświadczają znaczącego stresu, dlatego można odnieść wrażenie, że dysponujemy dwoma zbiorami wiedzy. Zawarte w nich twierdzenia i wyjaśnienia nie zawsze są zgodne czy uzupełniające się, co wymaga od klinicystów i terapeutów szczególnej refleksyjności oraz monitorowania wpływu jednego z nich na działania diagnostyczne i terapeutyczne.

Wiedza zgromadzona przez różne dyscypliny naukowe ma służyć przede wszystkim wskazaniu, jaka pomoc, jakim dzieciom z rodzin z problemem alkoholowym i w jakich okolicznościach będzie najbardziej potrzebna i efektywna dla ich dalszego niezakłóconego rozwoju. W rozdziale 6 „Pomoc i poradni-

ctwo psychologiczne dla dzieci alkoholików” prezentujemy aktualne modele teoretyczne i założenia na temat celów prewencji pierwotnej, wtórnej i trzeciorzędowej dla dzieci alkoholików. Zdrowotne poradnictwo psychologiczne i psychospołeczne wydaje się szczególnie istotne dla dzieci z grupy wysokiego ryzyka pojawienia się eksternalizacji i internalizacji problemów, natomiast psychoterapia paradygmatyczna (poznawczo-behawioralna, psychodynamiczna czy humanistyczna) bądź integracyjna dla dzieci o bardziej utrwalonych i całościowych zaburzeniach psychicznych. Istnieje całkowita zgodność, że zaburzenia adaptacyjne u dzieci z rodzin o różnych problemach zdrowotnych, w sprzyjających okolicznościach mają charakter dynamiczny i zanikają wraz z poprawieniem się klimatu rodzinnego i zaangażowania rodziców we właściwe sprawowanie funkcji rodzicielskich. Ponieważ problemy związane ze szkodliwym piciem i/lub uzależnieniem mają przewlekły charakter, to też sygnały i objawy zaburzeń u potomstwa mają tendencje do utrwalania się. Podkreślamy znaczenie uwzględniania poziomu rozwojowego dziecka w kontekście wyboru interwencji pomocowej, ale zagadnienia te jeszcze nie są zbyt wyczerpująco opracowane w literaturze. Biorąc pod uwagę fakt, że istotną funkcję w zapoczątkowaniu właściwej pomocy dziecku rodziców pijących szkodliwie mają nauczyciele/wychowawcy, podałyśmy kilka ważnych zasad, które należy uwzględnić podczas nawiązania kontaktu i określania rodzaju pomocy potrzebnej dziecku.

Zakończenie poświęciłyśmy wskazaniu wyzwań, jakie stoją przed badaczami zajmującymi się wyjaśnieniem uwarunkowań trajektorii rozwoju i osiąganych w ich wyniku efektów rozwojowych przez dzieci rodziców pijących szkodliwie i w sposób uzależniony. Niektóre z tych wyzwań pozostają w związku z konceptualizacją problemów badawczych, inne z metodologią badań i procedurami badawczymi, a jeszcze inne z pomiarami i kryteriami wyodrębniania porównywanych grup badawczych. Choć zebrana wiedza na temat uwarunkowań i przebiegu rozwoju dzieci z rodzin alkoholików wydaje się czasami imponująca, to jednak wiele problemów pozostało do wyjaśnienia.

Chociaż jest to monografia poświęcona dzieciom i dorosłym z rodzin, w których jedno lub oboje rodzice piją szkodliwie lub są uzależnieni od alkoholu, to często odnosimy się w niej do ogólniejszych założeń koncepcji teoretycznych i modeli czynników zagrażających i facylitujących zdrowie psychiczne osób należących do grupy wysokiego ryzyka zaburzeń. Zdecydowałyśmy się używać określenia „dzieci rodziców pijących szkodliwie lub w sposób uzależniony”, ponieważ większość badań posługiwało się w kwalifikowaniu osób do badań kryteriami i terminologią podręczników statystycznych chorób i zaburzeń psychicznych ICD-10 (WHO, 2000), DSM-IV (APA, 1994) lub DSM-IV-R (APA, 2000). Aktualnie, w związku z nowymi propozy-

cjami ujmowania alkoholizmu w podręczniku DSM-5 (APA, 2013), zwłaszcza zmianą podejścia kategorialnego na dymensjonalno-kategorialny, stosuje się coraz częściej określenie „zaburzenia psychiczne i zachowania spowodowane używaniem alkoholu lub innej substancji psychoaktywnej”. W książce stosujemy zamiennie terminologię z ICD-10, jak i DSM-5.

Monografia *Dzieci alkoholików w perspektywie rozwojowej i klinicznej* jest adresowana do wszystkich zainteresowanych tą problematyką, zwłaszcza do tych, którzy chcą przyrzeć się bardziej wnikliwie ścieżce własnego rozwoju oraz mniej lub bardziej satysfakcjonującym jego efektom. Przede wszystkim kierowana jest do studentów nauk o zdrowiu, psychologii, pedagogiki i socjologii oraz praktyków nie tylko różnych instytucji opiekuńczych, wychowawczych i szkolnych, ale również tych zajmujących się szeroko rozumianym zdrowiem psychicznym i jego uwarunkowaniami. Na jej podstawie można zrewidować mity i przesady na temat rozwoju dzieci, młodzieży i dorosłych wychowywanych przez matkę, ojca bądź oboje rodziców z problemem alkoholowym.

W tym miejscu chcemy podziękować tym wszystkim, którzy przyczynili się do jej powstania i opublikowania. Bardzo dziękujemy dr hab. Annie Oleszkowicz, prof. UW, której cenne uwagi wpłynęły na ostateczną treść i wymowę monografii. Dziękujemy wszystkim badaczom, z których poglądów, koncepcji, przemyśleń czy wyników badań korzystałyśmy. Osobne podziękowania składamy Państwowej Agencji Rozwiązywania Problemów Alkoholowych, która obdarzyła nas zaufaniem i w znaczącym stopniu sfinansowała tę publikację.

Poznań – Zielona Góra, lipiec 2016

Lidia Cierpiatkowska, Iwona Grzegorzewska